

TÜRK TARİHİNİN ANA KAYNAKLARINDAN CAMİÜTTEVARİH

ve

Fazlullah Reşidüddin

Ord. Prof. M. Şemseddin Günaltay

Türk tarihinin islâm devrinde yazılan ana kaynaklarının en önemlisi İlhaniler zamanında kaleme alınmış olan جامع التواريخ tir. Kitap İlhaniler hükümdarı meşhur Gazan hanın emrile Hemedanlı vezir (فضل الله رشيد الدين ابن ابراهيم عماد الدين) in başkanlığı altında bir heyet tarafından tertip edilmiştir.

Bu mühim tarih kitabının telifine saik İrana hakim olan İlhânilerin Tuslu Nasirüddinin Şehnamesine nazire olarak Mogollar için de bir zafername tanzim ettirmek yolundaki arzuları olmuştur.

Cengizin torunu ve dördüncü halefi Mengü (Mönkke) Kaanın 1252 tarihinde İranda Alamut Kalesinde oturan batını (شيخ الجبل) leri ile Bağdattaki Abbasi Halifelerini ortadan kaldırmağa memur ettiği kardeşi Hulâgû (Kulagu), bu işleri muvaffakiyetle ifadan sonra İranda İlhâniler saltanatını tesis etmişti. Bu saltanat, tarihi Med lere ve Ahamanişlere dayanan bir hittada kurulmuştu. Firdevsinin rengin kalemi bu ülkenin tarihini ve eski şehinşahlarını, Pişdadyan, Kiyanyan, Eşkâniyan ve Sasaniyan tabakaları çerçevesi içinde ebedileştirmişti. Bundan dolayı Mogul hükümdarlarının maddî varlıkları bu eski hükümdarların canlı ve şanlı hatıraları karşısında pek sönük kalıyordu.

Mogul prenslerle ümerası islâm dinini, iran dilini aldıktan sonra yerlilerle ihtilatları artmış, daima şanlı mazileri ve eski şehinşahları ile iftihar eden iranlılar karşısında - tarihi bir maziden mahrum olmak itibarile - küçüldüklerini hissetmeğe başlamış, kendileri için de maziye doğru uzanan ünlü bir tarih tertip ettirmek lüzumunu duymağa başlamışlardı. İlhan Tegudar Ahmedin asrın büyük tabiblerinden Kutbüddini Şirâzi ile kardeşi Kemaleddin'in tesirleri altında müslüman dinini kabul etmesi yalnız İlhanilerle Mısır Türk sultanı Seyfüddin Klavun arasında baş gös-

teren harbi durdurmamış, İranda Selçukiler devrinde parıldayan ilmi hareketin de tekrar canlanmasına yol açmıştı. Bu hal Mogollar için de şehnamevari bir zafername tertip ettirmek lüzumunu git-tikçe bütün ümeraya hissettiren bir amil oldu.

Bu lüzumu şuurlu Bir surette kavriyan Tegudar Ahmedin dördüncü halefi İlhan Gazan Mahmut (1295-1304), vezirlerinden Ebülfazl Reşidüddini, Cengiz hanedanı için Firdevsinin şehnamesi tarzında tertip edilecek manzum zafernameye esas olacak bir ta-rih kitabı yazmağa memur etti.

Gazanın veziri bu ağır işi başarabilecek evsafı haizdi. o, yalnız İran saraylarının korkunç entrikalarına vakıf kurnaz bir siyaset adamı değil, aynı zamanda hazakatli bir tabip, Arap, Acem, Türk, Mogol ve belkide Çin dillerine vakıf [1], kalemi kuvvetli bir edip idi. Tarih, teoloji, metafizik sahalarında da geniş malumatı haizdi.

Fakat, Şehnamenin ilk insan saydığı Kiyummerse (Kayamaratha) dayanan hükümdar silsileleri yanında İlhanilerin nesebi Yesukay Bagaturu öte geçemiyordu. Çünkü Mogollar, Asyanın diğer kavim-lerine nisbetle Cengizin zuhuruna kadar şerefli bir varlık göstere-memişlerdi.

Filhakika, Şarkî Asyanın eski kavimlerine dair esaslı malûmat veren Çin vekayinamelerinde milâdi altıncı asırdan evvelki zaman-lara ait olarak mogullardan hemen hiç bahsedilmemiştir. Hattâ Mogol adına bile ancak milâdi altıncı asırda Tang sülâlesi tarihlerinde tesadüf edilmektedir. Tang vekayinamelerinde Mongu - Şi - Vey namı altında bahsedilen Mogol boylarının Tukyu (Tu-kiyue) yani Türk beylerine çobanlık ettikleri de tasrih olun-maktadır.

Makalemize mevzu olan Camiüttevarihde Mogol adının acemce fûrumande (فرمانده) ve sadedil (سادهل) yani hödük manasına gelen (موتده اول) Mong - ol muharrefi bulunduğu tasrih edilmesi de Çinli müverrihlerin verdikleri haberi teyit etmektedir.

Orhon kitabelerinde - Hingan dağlarından Ceyhun boylarına kadar uzayan sahadaki kavimlerin hemen hepsinden bahsedilmiş olduğu halde Moğollara ait birşey söylenilmemiş olması da bunların yedinci ve sekizinci asırlarda zikre değer bir ehemmiyetleri olma-dığını göstermektedir.

Fakat İlhanGaza nın Şehnameye muadil bir Mogol tarihi vücade getirilmesini emrettiği zamanda yani Mogolların hemen bütün Asyaya hâkim oldukları devirde Mogollar için tarihin karanlık-

[1] Lucien Leclerc, Histoire de la médecine Arabes, t. 2, p. 133.

larına kadar gömülecek şanlı bir nesepname ve bir tarih uydurmak pek okadar müşkül bir iş değildi. Bunun için zengin bir kaynak da vardı:

Cengizin varis olduğu Türk illerinde kahraman Türk milletinin mazinin derinliklerine gömülen devirlerdenberi şanlı destanları terennüm ediliyordu. Bir kalem darbesile bu destanı Mogollara maletmek, bu suretle şehname kahramanlarını bir kaç defa yenererek İrana hâkim olan Efrasiyabı yani Alp Ertunga da denilen Oguz Hanı Mogolların cediti yapmak bir münşilik meharetinden başka birşey değildi. Bu mehareti göstermek Yahudi dönmesi olduğu rivayet edilen Reşidüddin için müşkil bir iş olamazdı.

Reşidüddinin Türk destanlarını kimlerden öğrendiğini ve bunları Nasıl Mogollara maletmiş olduğunu bize haber veren Seyhun boyları Türklerinden Benaketli Fahreddin ile Kâsanlı Şemsüddindir[1].

[1] Kâsanlı Şemsüddin, Camiüttevarihin ne suretle telif edilmiş olduğunu tasvir eden aşağıki manzumesinde yapılan tahrife itiraz etmek istiyormuş gibi destanın ve tarihin Türklere ait olduğunu ve Türk ile Mogol tarihlerinin ayrılığını tasrih etmektedir.

پیش جهاندار بکشاد لب	•	بزرگ سخنران و جنکسان لقب
ولی نظم کارکس دیگر است .	•	که تاریخ شاهان مرا از پر است
که ای دانش موید نیکخواه	•	بخواجه رشید آنکمی گفت شاه
همه بشنو از راست کویان درست	•	ز منشور تاریخ ترکان نخست
در آند ازان پسر بنظم دری	•	بنشر آن سخنها چو کرد آوری
پیوست با گفته دیگران	•	همه بستد و کرد فکر اندران
ز تاریخ دان مردم یادگیر	•	ز بیدار و داننده ترکان پیر
نشستند باهم چوپیر و مرید	•	چو پولاد جنکسان و خواجه رشید
وزومی نویسید دانا وزیر	•	روایت همی کرد فرخنده میر
ز ترکان درین باب بد دفتری	•	بزدیک هر پیر و هر مهتری
ورا رهنمائی درین عقل کرد	•	از ایشان همه بستد و نقل کرد
همانا که بودند دوپارسی	•	نویسنده ترکی و پارسی
بسر پرزر و کوه افشاندهشان	•	که از بهر ابن کار بنشاندهشان
عمی کرد باکس جزاین گفت و کوی	•	دوسه سال بود اندرین جستجوی
که تا کرد هر دفتری راسواد	•	نمود این همه جوشش و اجتهاد
بیاور دکردار کردون دون	•	ز ایام نوح نبی تا کنون
دل و جان خواندگان شاد کرد	•	روشهایی هر کس درو یاد کرد
نبودی کتابی بر ایران زمین	•	ز تاریخ ترک و مغول پیش ازین
بدست این چنین دفتری دلپیر	•	کنون هست از اقبال و وزیر
(غزان) خواست که نظم باید نظام	•	جوشد نثر تاریخ ترکان تمام

Bunların verdikleri malûmata göre Gazan Han Reşidüddini bu vazifeye memur ederken maiyetine Türk tarih ve an'anelerini çok iyi bilen Alp Pulat ile bir takım uygur kâtipler terfik etmişti. Çince Çeng - Siang (farisi metinlerde چنگاد suretinde yazılıdır) unvanını taşıyan Alp Pulat, Kubilay Kaan tarafından İlhaniler sarayına memur edilen büyük kumandanlardan idi. O esnada bir vazife ile Irana gelmiş olan ve Çin vekayinamelerini bilen Litaci (Li - ta - tsü) ve (بکورد) Yük - sun adlı Çinli iki âlimde bu vazife ile tavzif edilmişlerdi. [1]

[1] Seyhun nehrinin sağ sahilinde Ilak ırmağı civarında çok mamur bir şehir iken Cengiz tarafından hak ile yeksan edilmiş olan Benaket şehrinde doğan Türk müverrihini Fahri Benaketi, İstanbulda Âşir Efendi Kütüphanesinde 254 numarada mukayyet (روضة اولی الالباب فتاویغ الاکابر والانتساب) unvanlı eserine camiüttevarihin yazılışında Çin âlimlerinin yardımlarını şu suretle anlatıyor:

«در زمان پادشاه اسلام غازان خان فرمان شد تا تاریخ مبارک غازای را تألیف کنند. خواجه رشید وزیر، از حکمای خطای لیتاجی و یکسون نام را که ایشان مردو بر علم طب و نجوم و تواریخ واقف و مستحضر بودند و بعضی آزان کتب خطای باخود آورده احضار فرمود و ایشان تقریر کردند که هر چند تاریخ اهل خطای و عدد سالهای ادوار ایشان نامنهاست. کیلین تاریخی که اسامی پادشاهان آنجا دران مشروح و مفصل است و بنیاد حکایات بر آن نهاده و درین وقت میان اهل خطای شهرتی دارد. و بر آن اعتماد کرده اند. کتابت که آنرا سه حکیم معتبر باتفاق ساخته اند یکی را نام (فوهین خوشانک)، (فوهین) اسم است و (خوشانک) صفت یعنی بخشی (لاما) و از شهر تائی غانجو (Tay-Ka-Çeu) بودست. و دیگر را نام (فیخوخوشانک) از شهر قنچو (Kan-Çeu)، و نام دیگر شنخون از شهر لاوکی (Lao-Kiysn) ایشان هر سه آن تاریخ را از کتب قدیم انتخاب کرده اند و تمامیت حکماء و دانایان ایشان تصحیح و مقابله کرده اند...»

Fahri Benaketinin bahsettiği üç Çin filozofunun birincisi Fu - Hiyen - Kho - Şang, ikincisi (Fei - Ho - Kho - Şang) üçüncüsü ise Şang - Hun) adlı âlimler olduğunda şüphe yoktur. Bunlar tarafından tertip edildiğini haber verdiği tarih kitabının ise Çinin en kıymetli tarih kitaplarından olan (Tong - Kien - Kang - mo) ünvanlı eser olması mühtemeldir. Bu kitap, Fahri benaketinin söylediği gibi Çin de hükümler olan sülâlelerin bir nevi takvim esamisi mahiyetinde bir eserdir.

Reşidüddin bu iki Çinli hâkim ile beraber Pulat cenksan ve Uygur âlimlerinin yardımlarile (Tarihi mübareki gazani) adını verdiği bu eserini 1304 senesi mayısında ikmale muvaffak oldu. Fakat kitabı tebyiz ettirmeden evvel Gazan Mahmut vefat ettiği için-

den (17 Mayıs 1304) eserini bizzarure ertesi sene Olcaytu Horbenda [1] ya takdime mecbur oldu. [2]

Mogollara, mazinin karanlıklarına kadar gömülen şanlı bir tarih kazandıran bu eseri Gazanın halefide takdirlerle karşıladı. Reşidi iltifatlarına gark etmekle iktifa etmiyerek ona bir çok emlak ve arazi de ihvan etti. [1] Fakat bu kitabın kendi namına ithaf edilmesini kabul etmedi. Bu kitabın selefine nisbetle (Tarihi mübareki Gazanî) ismini taşımasını ve kendi namında ayrıca bir umumî tarih yazılmasını emreyledi. Olcaytunun bu emri üzerine Reşidüddin Tarihi Âlem isimle bir ikinci cilt daha yazdı. Her iki ciltde birden de Camiüttevarih adını verdi.

O asrın şöhretli müverrihlerinden (ابوالقاسم محمد بن علي الغاشاني) eserlerinde ikinci cildin telifinde Reşidüddine muavenet etmiş olduğunu ima etmektedir. Reşidüddin Camiüttevarihte bu hususa dair bir şey yazmıyorsa da Kaşanınin Reşit hakkında ki çok hürmetkâr ifadelerinin ikbal devrinde bu vezire intisabı bulunduğunu göstermesi,

[1] Farsî dili ile yazılmış olan kitaplarda umumiyetle Mehmet Olcaytunun ismi خداینده suretinde kaydedilmektedir. Bu lâfzın Mogolca üçüncü manasına gelen Khurbanda خوربندا'nın muharref olduğunda şüphe yoktur. Çin müverrihlerinin Olcaytunun adını Ho-Ül-pan-ta şeklinde yazmış olmaları da Hudabendenin horbandadan alınmış olduğunu teyit etmektedir. Aslen Türk olan Ebülmehasin Tanrı verdi (tagri berdi) nin (النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة) adlı kıymetli eserinde Olcaytunun adını خوربندا tarzında yazmış olması da Hudabendenin İranlılar tarafından tahrif edilmiş bir şekil olduğunu göstermektedir.

[2] ابوالقاسم عبدالله الغاشاني, [2] yegâne nushası İstanbulda Ayasofya kütüphanesinde bulunan Olcaytu tarihinde جامع التواريخ in Horbandaya takdiminden bahsederken وکتابه دهم سوال اربع وسمائة دستور ايران خواجه رشيدالدين كتاب جامع التواريخ بر رأي پادشاه عرضه کرد ibaresile eserin ne zaman hitam bulmuş olduğunu tasrih etmektedir. Yine Ayasofya kütüphanesinde 3271 numarada mukayyet ve müellifi meçhul (Camiüttevarih zeyli) ünvanlı eserde دوجده دهم سوال سة اربع وسمائة صاحب سعيد خواجه رشيدالدين طيب الله نراه كتاب (Camiüttevarih zeyli) ünvanlı eserde دوجده دهم سوال سة اربع وسمائة صاحب سعيد خواجه رشيدالدين طيب الله نراه كتاب فروان يات

[1] Reşidüddin Camiüttevarihi takdimi üzerine Olcaytunun kendisine o zamana kadar emsali görülmemiş bir nisbette atayada bulunduğu aşağıki vesikadan anlaşılmaktadır :

« وحدثني شيخنا فريدالدمر ابوالثنا محمود بن ابوالقاسم الاصفهاني اطال الله بقاءه : ان خواجه رشيدالدولة الف كتابا سماه جامع التواريخ و قدمه للسلطان خداینده وقال له ان ارسطو عمل كتابه و قدمه للاسكندر فاجاده عليه الف الف دينار وما انت ممن ترضى ان تكون دون الاسكندر لارسطو فاخذ به خواجه رشيد املاكاً و عقاراً قيمتها تدر المبلغ ثلث مرات. قال والاملاك الى الان في يد اولاده و ذريته »

E. Blochet o zamanki müelliflerin verdikleri malûmata İstinaden İlhan Olcaytunun Reşidüddine bahşetmiş olduğu arazi ve emlak kıymetini bir milyon dinar tahmin etmektedir.

Reşidüddinin de hicri 704 tarihinde memur olduğu bu vazifeyi; vezaretinin bin türlü meşgaleleri arasında; iki sene kadar az bir müddet zarfında ikmal etmiş olması gibi hususlar gözönüne alınırca Kaşaniye hak verilebilir.

Reşidüddin, Mogol istilâsı devrinde eski kıymetli ve nadir eserlerin nasıl mahvolduklarını, ابن جریر وابن مسکویه gibi büyük müverrihlerin eserlerinin bilâhare cahil müstensihler tarafından nasıl tahrif edilmiş olduklarını görmüş olduğu için, kendi eserlerini bu akibetten kurtarmak maksadile bir çok tedbirler almış ve bu yolda çok büyük masraflar ihtiyar etmiştir.

Olcaytunun vermiş olduğu ihsanların yardımile Tebrizde inşa ettirdiği (ربيع رشیدی) ye yani Reşidiye mahallesine bir de kütüphane ilâve ettirmişti. İki büyük ciltten mürekkep olan tarihini (جامع التواريخ), diğer mevzularlara ait eserlerini de (المجموعة الرشيدية) adları altında tophyarak bu kütüphaneye koymuş, bunlar esas tutulmak suretile yeni yeni nüshalar istinsah ve teclit edilerek başka memleketlere dağıtılmaları için bir çok mal vakfetmiştir.

Bu hususa dair tanzim ettirmiş olduğu vakfiyeye nazaran her istiyen adam (ربيع رشیدی) Rab'i Reşidi kütüphanesine müracaatla oradaki kitapları tetkik ve istinsah edebilecekti. Fakat kitapların asıllarının buradan çıkarılması memnudu. Kitapların yanlış istinsah veya tahrif edilmemesi için, bu işe memur olan adamların âlim, tarih ve lisana vakıf zevattan olmaları da vakıfnamede tasrih edilmişti. Bu işe memur olan Müstensihler behemehal senede en az ikişer nüsha yazarak başka memleketlerdeki kütüphanelere göndereceklerdi.

Camiüttevarihin birinci ve ikinci ciltlerinin çok kıymetli iki nüshası İstanbulda Topkapı Saray kütüphanesinde mevcuttur. Aynı ayrı yer ve zamanlarda, başka başka müstensihler tarafından yazılmış olan bu iki ciltten birincisi İstanbulda ve belki Türkiyede yegâne nüshadır. Bu cildin sonuna müstensih tarafından ilâve edilen zeylde bu eserin umumî mahiyette olmak üzere bir ikinci cildi bulunduğundan bahsedilmiş, ve bu nüshanın ilhan Olcaytu zamanında Bağdatta yazılmış olduğu tasrih olunmuştur.

Bu nüshanın Olcaytu zamanında yazılmış ve hicri 717 senesi şabanının sonunda (milâdi 1317) hitam bulmuş olmasına, Reşidüddinin de Olcaytunun halefi Ebüssait zamanında ve hicri 718 senesinde (milâdi 1318) katledilmiş bulunmasına nazaran bu nüshanın müellifin hayatında istinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Müstensihin yazdığı zeylde Reşidüddinden (آدم عهد) tabirile bahsetmiş olması

da kitabın yazıldığı tarihte Reşidüddinin iktidar mevkiinde bulunduğunu göstermektedir. [1]

Camiüttevahirin Türk tarihi noktai nazarından mühim olan kısmı bu cilttedir. Bu cilt evvelâ geniş nisbette baplara, sonra da her bap bir takım fasıllara ayrılmıştır. Türk kavimlerinin zuhurile bir takım şubelere ayrılmasından, muhtelif boy ve ırkların ahvalinden bahsolan birinci bap, bir dibace ile dört fasla ayrılmıştır. Dibacede Türklerle meskûn mıntakaların coğrafi vaziyetlerinden, hudutlarından, tahavvüllerinden ve bu mıntakalarda oturan Türk boylarından bahsedilmiş, birinci fasıl ise Oğuz boylarına ve menkibelerine, Oğuz efsanesine tahsis olunmuştur. İkinci fasılda, Mogollardan ve Mogol Boylarından, üçüncü fasılda, başlı başlarına birer hükümet kurmuş olan ve diğer fasıllarda bahsedilmemiş olan Türk boylarından, dördüncü fasılda ise Mogolların Durlegin ve Nirun denilen boylarından bahsolunmuştur. Kitabın ikinci babı ise Mogol, Türk kavimlerinin tarihlerine ve bilhassa Cengizden itibaren Gazan han zamanına kadar muhtelif ülkelerdeki Mogol devletleri tarihlerine hasrolunmuştur. [1]

[1] Topkapı saray kütüphanesindeki birinci cilt sonuna müstensih tarafından yazılan ve bu cildin nerede ve hangi tarihte istinsah edilmiş olduğunu gösteren parçayı aynen dercediyoruz :

« مخدوم جهانبان ، آصف عهد مصنف این کتاب که موسومست بتاريخ مبارک غازانی بنام سلطان سعید مغفور مرحوم غازان خان انارالله برهانه ، ساخته و بنام پادشاه وقت سلطان السلاطین الارض مشارقها و مغاربها مجلدى دیگر ساخته است که موسومست بتاريخ عالم . و آن مجلیست از عهد آدم تا اکنون و تاریخ و حکایات آن پادشاه وقت که تاقیام ساعت تابنده و مستدام باد . از ابتدای ولادت او تا منتهای که جاوید خواهد بود ذیل آن کتاب باشد تمام شد این کتاب مبارک در آخر ماه شعبان سنه سبع عشر و سبعمائة بمقام بغداد حماها الله تعالى . . .

[۱] باب اول در بیان حکایات ظهور اقوام اتراک و کیفیت انشعاب انسال بقبايل مختلفه و شرح حال آبا و اجداد هر قوم بر سبیل کلی . و این باب مشتملست بر دیباچه و چهار فصل . دیباچه : در ذکر حدود مواضع اتراک و تفصیل اسامی و القاب هر شعبه ازان اقوام که معلوم شده است . فصل اول در حکایات اقوام اوغوز که پسرزاده ابولجه خان بوده که پسر نوح پیامبر بود ، یافت نام . و اقوامی که از اعمام او با او متفق بودند ذکر شعبه او .

فصل دوم ، در ذکر اقوامی از اتراک که ایشانرا این زمان مغولی گویند . لیکن در قدیم هر یک را اسمی و لقبی مخصوص بود . وهم سروری و امیری داشته اند .

فصل سیوم ، در ذکر اقوامی از اتراک که هر یک علی حده پادشاهی داشته اند . لیکن ایشانرا با اقوامی کی در فصول سابق ذکر ایشان آمده خویشی نبود .

فصل چهارم ، در ذکر اقوام اتراک که در قدیم لقب ایشان مغول بود و این فصل بر دو قسمست قسم اول در ذکر مغول در لکین ، قسم دوم در ذکر مغول نیرون .

باب دوم : در بیان داستانهای پادشاه اقوام مغول و اتراک و غیرهم [جامع التواریخ]

Bu cilt, yukarda izah edildiği veçhile Türk efsanesini Mogollara maletmek gayretile, Mogollarla Türkleri karıştırmak gibi siyasi tesirlerle yapılan tahriflere, mister (Havart)ın derin bir vukuf ve salâhiyetle isbat ettiği üzere [1] Türk oldukları muhakkak olan bazı Boyların Mogollardan sayılmış olmasına rağmen, Türk tarihi noktai nazarından Arap, Acem ve Türk dillerile yazılmış tarih kitaplarının en kıymetlisidir. Bilhassa muhtelif Türk boylarına ve hayatlarına dair verilen malûmat çok önemlidir.

Camiüttevarihin Topkapı sarayındaki ikinci cildi ise, ihtiva ettiği minyatürler itibarile emsalsiz bir kıymeti haizdir. Üzerindeki kayıt ve tarihlerden bu cildin de müellifini hayatında ıstinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Camiüttevarihin ikinci cildinin İstanbul kütüphanelerinde müteaddit nüshaları bulunduğu gibi Ayasofya kütüphanesinde bir de Arapça tercümesi vardır.

Camiüttevarihin bu ikinci cildi, mündericat itibarile birinci cilt kadar ehemmiyetli değildir. Reşidüddin bu ciltte evvelki asırlarda İslâm âleminde yazılmış olan umumî tarihleri ve bilhassa, (مسعودی), İ (تجارب الامم و مناقب الهمم) in (ابن مسكويه) ü ile (تاريخ الامم والملوك) nin (محمد جرير طبري) nin (ابو حنيفة الدينوري), İ (كتاب البدا والتاريخ) nin (مؤثر بن طاهر المقدسي), İ (مروج الذهب و معادن الجوهر) nin (ابو بكر محمد بن راوندى), İ (الكامل في التاريخ) in (ابن الاثير) i ve nihayet (الاخبار الطوال) nin (واحة الصدور) u gibi eserleri icmal etmiştir. Bu cildin en ehemmiyetli kısmı, Hint ve Çin tarihleriyle İsmailiye fırkasından bahseden sahifeleridir. İslâmî devirdeki hükûmetlerden bazılarını ihtiva etmeyen bu ikinci cilde nisbetle Timuriler devrinde Müverrih (Hafız Ebru) tarafından yazılmış olan ve Topkapı Saray kütüphanesinde çok güzel bir nüshası bulunan (مجموعة حافظ ابرو) daha şumullü ve noksansızdır.

Camiüttevarihin Londrada Britiş Müzeum de de iki nüshası bulunduğunu M. Rieu'den öğreniyoruz. Bunlardan müze katalogunun 7628 numarasında mukayyet olan nüsha (Timurleng) in oğlu Şahruh zamanında ve Baysongur Mirzanın ölümünden biraz evvel yazılmıştır

[1] İngiliz Fünun Encümeni azasından Hanri Havart, Mogollar tarihine dair çok kıymetli bir eser yazmıştır. Bu kitap umumî harp içinde Maarif Nezareti tarafından (Abdülâhat Davut) a tamamen tercüme ettirilmiş ve o zaman (Asarî İslâmîye ve Milliye Tetkik Cemiyeti neşriyatı) meyanındaki 15 forması da arap harflerile basılmıştı. Türk tarihi hakkında çok esaslî tetkikleri ihtiva eden ve tamamen tercüme edilmiş bulunan bu büyük eserin müveddelerinin buldurularak tabettirilmesini, millî kültür namına Kültür Bakanlığında ehemmiyetle dileriz.

Bu nüshanın birinci cildinin başındaki Besmele Baysongurun kendi yazısıdır. Aynı kütüphanede 16688 inci numarada mukayyet olan diğer nüsha ise Reşit Hanî denilen bir zat tarafından istinsah edilmiştir.

Camiüttevarihin birinci cildinin tab'ına mükerreren teşebbüs edildiği halde tam bir tabı vücade getirilememiştir. Vaktile Rus âlimlerinden Brizin birinci cildin birinci kısmını Rusyada tabettirmiş, ikinci kısmın Cengiz Han devri nihayetine kadar olan kısmı da Katremère tarafından neşrolunmuştur. Bilâhare Müsteşrik E. Blochet'nin himmetile ikinci kısmın (Oktay Kaan) devrinden (Timur Kaan) devri nihayetine kadar olan kısmı da (Gıbb Memorial) neşriyatının XVIII. inci cildi olarak 1911 de bastırılmıştır. Matbu kısımların en itinalı ve ciddi bir kiritike müstenit olarak ilmi bir şekilde tertip edilmiş olanı E. Blochet'nin bastırıldığı kısımdır.

Türk Tarih Kurumu, ahiren Camiüttevarihin birinci cildinin tamamının ikinci cildinin de millî tarihimize ait olan önemli kısımlarının öz dilimize çevrilmesini karar altına almıştır. İlim hayat itibarile memleketimiz için önemli bir hâdise olan bu kararından dolayı Kuruma minnet ve şükranlarımızı sunarken ilmi tetkiklerde bulunacaklar için behemehal metnin aslının da tabettirilmesi icap ettiğini hatırlatmayı da bir vazife biliriz.

İlhanilerden Mahmut Gazan devrinde nihayetlenmiş olan Camiüttevarihe Timuriler zamanında bir zeyl yazdırılmıştır. Ayasofya kütüphanesinin 3721 inci numarasında mukayyet ve çok güzel bir yazı ile yazılmış olan bu zeylin müellifi meçhuldür. Zeyl, kataloğa yanlış olarak (جامع التواريخ رشیدی) namile dercedilmiştir. Halbuki (جامع التواريخ) olmadığı küçük hacminden de anlaşılın bu eserin şöyle bir tetkiki bile onun Reşidüddinin kaleminden çıkmadığını anlatabilmektedir. Bu hatanın eser tetkik edilmeksizin mukaddemesinde görülen (رشيدالدين) ve (جامع التواريخ) isimlerine aldaniılmış olmasından ileri gelmiş olduğu anlaşılmaktadır. Esasen eserin aşağıya aynen dercettiğimiz mukaddemesinde Timuriler devrinde (Şahrüh) Mirzanın emrile yazdırılmış olduğu da tasrih edilmektedir. [1]

[1] Zeylin mukaddemesinde, Şahrüh Mirzanın emir ve tensibile yazılmış olduğu tasrih edildikten sonra telif sebepleri şu suretle izah olunmuştur:

(میزان الحق والدنيا والدين ، غياث الاسلام ، مقيت المسلمين ، اعدل الملوك في العالمين (شاعر خ بهادر) ، الناقد احكامه و اوامره في الخاقين ، المضروب خيام دولته فوق الفرقدين
... بناير شغفي که بر احوال گذشته کان دارد . دائم الاوقات دربندکی حضرتش کتب تواریخ خوانشد . چنانکه اکثر آن حضرت راباد شده از جمله این کتاب مبارک که موسوم است

Timuriler, İrandaki İlhanî hanedanını (Ebu Sait Bahadır Han) ile münkarız saydıklarından Mahmut Gazan devrinde nihayetlenen Camiüttevarihe (Olcaytu Horbanda) ile (Ebu Sait Bahadır) devirlerini de ilâve ettirerek bu hanedan tarihini ikmale ehemmiyet veriyorlardı. Şahrüh Mirzanın emrile yazılmış olan bu eser, bu ehemmiyetin bir ifadesidir. Müellifi meçhul olan bu eserin Şahrühün müverrih ve nedimlerinden Hafız Ebru veya Timurun müverrihi ihtiyar (شرف الدين على بزدي) den biri olması muhtemeldir.

Ebu Sait Bahadır zamanında (ابوالقاسم عبدالله بن محمد القاسم) tarafından kaleme alınmış olan (تاريخ بادشاه سعيد غياث الدين اولجايتو سلطان محمد) unvanlı eserde Mahmut Gazan devrile nihayetlenen Camiüttevarihin tabii bir zeyli mahiyetindedir.

Olcaytu Horbanda devrinin mükemmel bir vakayinamesi mahiyetinde olan bu kitap, biraz tarafgirane yazılmış olmasına rağmen, bu devir için yegâne vesikadır. Kaşaninin bu eserin tek nüshası İstanbulda Ayasofya kütüphanesinde mahfuzdur. Eserin Paris Millî Kütüphanesinde 1443 üncü numarada mukayyet bulunan nüshası da Ayasofyadaki ana nüshadan istinsah ettirilerek götürülmüştür. (Olcaytu Sultan Mehemmet Horbanda) devrinin tek vesikası olan bu eserin Türk Tarih Kurumu tarafından aynen bastırılması şayanı temennidir.

* * *

Kaşaninin yukarıda bahsettiğimiz Olcaytu tarihi ile Camiüttevarih zeylinden anlaşıldığına göre, büyük tarihin şöhretli müellifinin akibeti pek feci olmuştur. Mahmut Gazan ve Olcaytu devirlerinde vezir Sadüddin ile ahenkli bir surette İlhaniler saltanatını idare eden Residüddinin araları, sonraları bozulmuştu. Buna sebep Olcaytunun pek ziyade teveccühünü kazanmış olan genç ve muhteris (Tacüddin Âlişah)ın 1310 tarihinde üçüncü vezir olarak divana girmesi oldu.

Entrika, iftira, tezvîr gibi hususlarda emsali nadir ve çok zeki bir adam olan Âlişah, her ikisini birer birer ortadan kaldırarak İlhaniler saltanatını münhasıran kendi pençesi içine almak

جامع التواريخ رشیدی . مصنف صاحب الاعظم دستور الوزرای فی العجم . خواجه رشید الحق والدین فضل الله که در شهر سنه اربع و سبعماية هجری با تمام پیوسته . چون بندگی آن حضرت بعرض رشید و بر مضمون آن وقوف یافت . خاطر هایون ملتفت آن شد که قضیه سلطان محمد خدا بنده و پسرش سلطان سعید ابو سعید بهادر نورالله مرقد همدان در ذیل این کتاب مبارک افزاید ...
[ذیل جامع التواريخ . آیاصوفیه کتبخانه، No. 3271]

için, divana girdiği günden itibaren iki vezir arasına nifak sokmağa başladı. Nihayet Sadüddin ile Reşidüddinin araları müthiş surette bozuldu. Sadüddin sultanın huzurunda Reşide karşı ağır itaplarda bulundu. Hayatını hile ve tezvîr ile geçirdiğini söyledi. Hattâ onu Mogol prenslerini pek ziyade kuşkulandıran sihirbazlıkla ve Yahudilere temayül ile ittiham etti. [1]

Reşidüddinin gösterdiği hilim ve ihtiyatla hâdise o gün için kapandise de, münaferet alttan alta bütün şiddetle devam etti. Reşid, hasmını bertaraf etmek için Olcaytu nezdinde günden güne nüfuzu artmakta olan Âlişah ile birleşti. Fakat bu hareketle kendisinin feci akibetini de hazırlamış oldu.

Sadüddin namuskâr bir adamdı. Fakat maiyyetindekiler alabildiklerine hırsızlık ediyor, rüşvet alıyor, memleketi kasıpkavuruyorlardı. Sadüddinin genç ve güzel zevcesi de ihtiyar veziri istediği gibi oynatıyor, ona rakiplerine ipucu verecek işler yaptırıyordu [2].

Reşidüddin ile Âlişah, bu vaziyetten istifade ederek Olcaytuyu ihtiyar vezir aleyhine tahrik ettiler. Sadüddinin hesapları görüldü. Birçok yolsuzluklar ve suiistimaller meydana çıktı. Hükümdarın iradesile ihtiyar vezirin kafası koparıldı.

Fakat müşterek düşman ortadan kalkınca bu defa iki fettan vezirin arası açılmağa başladı. Aralarında alttan alta bir nüfuz mücadelesi baş gösterdi. Âlişah daha kurnaz, ahlaki esaslara daha lâkayt ve daha genç olduğundan bu mücadelede galip çıkması muhakkaktı. Reşidi düşürmek için, maktul Sadüddinin güzel zevcesile de birleşmeği ihmal etmedi. Bu kadın da saray etibbasın-

[1] میان خواجکان سعدالدین ورشیدالدین گفت وگوی، ووحشت و نفرت واقع گشت. سعدالدین با او بحضور پادشاه مناقضت و عداوت ظاهر کرد. و خطا بهای ختم انکیز از سر لجاج و ستیز از زرق و نمویه و زور و تزویر و تهور و سحر و کیمیا. چنانکه منافصات صداقت بعداوت، و مودت بمنافضت، و محبت بمنافضت انجامید ورشید از سر حلم و احتمال و کمال هوشمندی و عاقبت اندیشی انماض و اغضاء نمود و گفت ای سعدالدین تا امروز ترابنده بی بها بود. اکنون الحمدلله اورا آزاد کردن بعد ازان بخدمت تربیت و تعظیم تاج الدین عالیشان پیش گرفت ...

[Kaşani, Tarih Olcaytu]

[2] و بیشتر خلل کار سعدالدین از شقاوت زنش بوده که شیطانیت در صورت بشر، شوی کفتار و کردار او سر سعدالدین نیکو سیرت مهذب اخلاق مطلب اعراق بیاد داد و تن عزیز بخاک مفاک.

[Kaşani, Tarihi Olcaytu]

dan Necibüddeve ile bu hususta teşriki mesai etmeği temine muvaffak oldu [1].

Reşidüddin aleyhinde harekete geçen bu adamlar nihayet hedeflerine eriştiler. Olcaytunun son zamanlarına doğru hüküm ve nüfuz hemen tamamile Âlişahın eline geçti. Reşidüddinin, mevkiini kurtarmak için Olcaytu nezdinde yaptığı bütün teşebbüsler neticesiz kaldı. Bu tesirle ihtiyar vezir günün birinde yatağa düştü. Fakat, rakibi bundan da istifade etti. O esnada Horasan Valisi Velihaht Ebu Saidin askerin iaşesi için mütemadiyen para istemesi, hazinede de bu talebi karşılayacak para bulunmaması, Âlişah için müsait bir tezvir zemini hazırlamış oldu. Reşidüddinin vaktile bir zenci köle alabilecek parası olmadığı halde hazineden çaldığı paralarla mali karune sahip olduğunu, kölelerinin bile servet ve saman sahibi bulduklarını söyliyerek Olcaytuyu feverane getirdi. Reşidin idamı emrini aldı. Reşit, bazı hamilerinin müdahalesile, hazinenin muzayekasını kendi malile ödemek şartile bu defalık ölümden kurtulabildi. Fakat, İlhanın bu iradesi bütün nüfuzunu ve manevî varlığını tamamile öldürmüştü.

Reşidüddin bu zamandan itibaren, resmen vezarete kalmakla beraber, bütün işleri rakibine bırakmış, yeni bir badireye karşı Emir çobanın himayesine sığınmıştı.

Vaziyet bu şekilde devam ederken günün birinde Olcaytu, müthiş bir ishal ve kay neticesinde öldü.

İktidar mevkiine geçen (Ebu Sait Bahadır) zamanında devlet nüfuz ve kudreti Reşidüddinin hamisi Emir Çobana geçti. Yeni vaziyet Âlişah için pek tehlikeli idi. Fakat Reşidüddin bu fırsattan istifade etmek istemedi. Hattâ saltanatın tebeddülü üzerine Âlişahın nüfuzunun kırıldığını gören bazı ekâbir, Reşide müracaat ederek Âlişahi imha için birlikte çalışmak teklifinde buldukları halde, ihtiyar vezir bu teklifleri reddetti.

Fakat Âlişah hiçde böyle düşünmüyordu. Evvelce Reşide müracaat ederek Âlişah aleyhine harekete geçmeği teklif eden fakat kabul ettiremeyen rical de bu defa Âlişah ile birleştiler. Bütün bunlar elbirliğiyle çalışarak ve Mogol ümerasına rüşvetler

۱۱ وزن سعدالدین درغلوای ابن فترت و آشوب ابن حیرت جماعتی که از احوال رشید آگاه بودند خواست که از پای حیات برگیرد و دستمال فنا کند. با (نجیب الدوله) مشورت کرد. و هرگاه که هر دو بقصد کسی باهم مجتمع و همراز شدند، ثالث شیخ نجدی بودی و رابع ابلیس پر تلبیس.

[Kaşani, Tarihi Olcaytu]

vererek, onları Reşidüddin aleyhine çevirmeğe muvaffak oldular. Emir Çoban da adamlarından Ebubekir Akanın tahrikile Reşid aleyhine döndürüldü. Nihayet ihtiyar Reşid vezaretten azlolundu [1].

Fakat çok geçmeden tecrübeli vezirin divanda bulunması lüzumu anlaşıldı. Emir Çoban, Reşidi azlettiğine nadim oldu. Onu tekrar iktidar mevkiine davet etti. Âlişah ve hempaları, ihtiyar vezirin tekrar iktidar mevkiine getirilmek istenildiğinden haberdar olunca çok ürkütlü. Çünkü İlhan Ebu Sait, Emir Çobanın sözünden çıkmıyordu. Reşidüddin Emir Çobanı mahmisi olarak iktidar mevkiine gelecek olursa Âlişah ve taraftarları tamamilen yıkılmış olacaktı. Bu müthiş akibete oğramamak endişesile Reşidüddinin Olcaytuya ilâç yerine zehir vererek öldürmüş olduğu yolunda bir iftira uydurdular. Olcaytunun hususî tabibi Harranlı Celâlüddini de elde ederek bu iftirayı okadar mükemmel bir tarzda yaptılar ki nihayet hem Emir Çoban hem de İlhan Ebu Sait Reşit tarafından böyle bir suikastin yapılmış olduğuna inandılar.

İbni hallegân zeylinde verilen malûmata göre Emir Çoban Reşidüddini (Medinei Sultaniye)ye celbederek isticvap etti. Bu kitabın ifadesine nazaran, Reşit, kendisinin evvelce fakir bir yahudi aktarı ve tabibi iken mücerret Sultan Gazanla kardeşi İlhan Olcaytunun teveccühleri sayesinde vezarete kadar çıkarak bütün mali ve idarî işler kendisine tevdi olunduğu ve bu yüzden pek çok servet kazandığı halde böyle bir cinayete nasıl cüret edebileceğini ileri sürdü. Bunun düşmanları tarafından mahirane tertip edilmiş bir iftira olduğunu söyledi. Bunun üzerine Olcaytunun hususî tabibi Harranlı Celâlüddin celp ve isticvap olundu. Celâlüddin şu ifadeyi verdi: «Sultan Olcaytu şiddetli bir mide rahatsızlığından muztarip bulunduğundan beni çağırılmıştı. Gittim. İlhan sürekli bir isale tutulmuştu. Aynı zamanda da mütemadiyen kusuyordu. Diğer ettibayı da davet ederek Reşidüddinin riyaseti altında bir konsolto yaptık. Hepimiz mide ve emayı takviye edecek kabız ilâçlar verilmesi reyinde bulduk. Yalnız Reşidüddin sultanın mide imtilâsına uğradığından bahisle evvelâ midenin tasfiyesi lâzımgeldiği ve binaenaleyh müşhil verilmek icap ettiği mütaleasında bulundu. Bunun üzerine Reşidüddinin reyine

[۱] ابوبکر آقا که کلانتر نوکران امیر چوبان بود. بقصد رشید میان در بست و پیوسته پیش امیر چوبان از و شکایت می کرد تا مؤدی بدان شد که خواجه رشیدرا از دیوان عزل کردند.

göre sultana müşhil verildi. Müteakiben yetmiş defa ishal vaki olarak sultanın ölümünü intaç etti. Reşit de vakanın bu suretle cereyan etmiş olduğunu tasdik etti. Bunun üzerine Emir çoban Reşidüddinin katli emrini verdi. Baş Turize götürüldü. Orada bu baş kelâmullahı tebdil eden yahudinin kafasıdır, Allahın lâneti üzerine olsun... diye bağrılarak sokaklarda dolaştırıldı [1]. Cesedi de parça parça doğranarak her bir parçası ilhaniler idaresindeki ülkenin bir köşesine gönderildi [2]

Reşidüddininin ölümü hicri 718 (1318 senesi 13 eylülünde) vukubulmuştur. Kendisile beraber oğlu İbrahim de katledilmiştir.

Reşidüddine Yahudilik isnadı, Yahudilerle fazla düşüp kalkmasıyla alâkadar görülebilir. Reşidüddin, büyük entirikalı işlerde daima yahudileri veya yahudi dönmelerini kullanır, hafiyelik gibi hususları da bunlara gördürdü. Bu sebepten yahudilerle fazla ve gizli temasları çok olurdu. Kendisinin Musa dininin ince noktaları hakkında da geniş malûmatı vardı. Bu gibi ahvalin yahudilik isnadını kuvvetlendiren âmillerden olacağı tabiidir.

Daha evvel, Olcaytü huzurunda vezir Sadüddinin de yüzüne karşı Reşidüddine yahudilik isnat etmiş olmasına bakılırsa, yahudilik meselesinin büsbütün esassız olmadığını kabul etmek icabeder.

Devletşah tezkeresinde görüldüğü üzere Timurlenkin oğlu Miranşah, Reşidüddinin bazı azasının defnedildiği kabri-ki Tebrizde kendi namına nisbetle Rab'ı Reşidi denilen mahallede idi - açtırarak kemiklerini Yahudi mezarlığına naklettirmiş olması da bu isnadın halk arasında kuvvetle yerleşmiş olduğunu göstermektedir.

[1] رشيد الدين ابو الفضل الطبيب، اولاً وزير غازان و خربندا. نصب التي انه سقى خربندا سماً و طلب على البريد الى المدينة السلطانية و حضر بين يدي چوبان و قبل له قتل الملك. فقال كيف افعل هذا و انا كنت رجلاً يهودياً عطاراً طيباً، ضعيفاً بين الناس. فصرت في ايامه و ايام اخيه متصرفاً في المملكة و اموالها و لا يصرف شيئاً الا بامرى. و حصلت في ايامها الاموال و الجواهر و الاملاك ما لا يحصى. فطلبوا الطبيب الجلال بن الحران، طبيب خربندا فصألوه عن موت خربندا. و قالوا له انت قتله. فقال ان الملك كانت اصابته هيضة قوية فاسهل نحو ثلثمائة مجالس و تقبياً قياً كثيراً. فطلبني و عرض على هذا الحال و اجمع الاطباء بحضور الرشيد و اتفقوا على اعطائه ادوية قابضة مخشنة للمعدة و الامعاء. فقال الرشيد عنده اختلاء و هو محتاج الى الاستفراغ. بعد فقيناها برأيه دوا مسهلاً فاسهل سبعين مجلساً و مات. فصدق الرشيد على ذلك. فقال چوبان يا رشيد قتله. فأمر بقتله ... و حمل رأس الرشيد الى تورن و طيف به و نودي عليه هذا رأس اليهودى الذى بدل كلام الله و قطعت اعضائه و حمل على كل مكان منها شيئاً.

[2] Katremère, Mines de l'orient.

Reşidin katlini müteakip, gerek kendisinin ve gerek diğer mensuplarının emval ve eşyaları kâmilen garet edilmiştir. Şayanı teessüftür ki bu yağma hengâmesinde Reşidüddinin o asrın sanat abidesi olarak Tebrizde inşa ve tesis ettirmiş olduğu Reşidiye mahallesinde ki mebanî de kâmilen tahrip edilmiş. Hattâ vakıfları bile istirdat olunmuştur. [1]

[1] خون خواجه رشید کشته شد، قوم و خلق اورا مجموع غارت کردند. و در تبریز ربع رشیدی تمام بنارت بردند. بعد از ان اسباب و املاک اورا بادبوان گرفتند و وقفهایی که کرده بود باز ستیدند. [ذیل جامع التواریخ]